

Etika raziskovanja v družboslovnih vedah

Ključne besede: etika, raziskovanje, principi, kodeksi, družboslovne vede.

Povzetek: V današnjem času je postala etika raziskovanja v družboslovnih vedah zelo pomembna. Glavni cilji prispevka so: prepoznavanje številnih etičnih vprašanj, ki se pojavljajo v različnih fazah raziskovanja; povečati občutljivost za etične probleme; pomagati raziskovalcem pri razreševanju etičnih dilem na reflektivnejši način. Obravnavana so različna etična vprašanja: kako zaščiti interese in potrebe sodelujočih v raziskavi; katera so glavna problemska področja etike v raziskovanju? Predstavljeni so glavni temelji etične raziskovalne prakse, ki se nanašajo na sodelujoče v raziskavi: princip prostovoljnega sodelovanja, zaupnost, princip anonimnosti, problematika informiranega soglasja, problematika uravnoveženosti med dobrotimi in tveganji ter škoda raziskave. Na kratko so opisani izvor in zgodovina pobud za etično uravnavanje raziskovalne prakse ter razvoj glavnih etičnih kodeksov in okvirov.

Ethics of Research in Social Sciences

Key words: ethics, research, principles, codes, social sciences.

Abstract: Nowadays research ethics became an important issue in social sciences. The main aims of this article are to acknowledge that there are many ethical issues that can arise through different research stages, to raise sensitivity for ethical questions, and to help researchers resolving ethical dilemmas using more reflective approaches. Various ethics questions are discussed: How to protect interests and needs of those taking part in a study; which are the main areas of ethical concern associated with research? Main cornerstones of ethical research practice concerning research participants are presented: principle of voluntary participation, confidentiality, principle of anonymity, issue of informed consent, issue of balancing research benefits with risks and harm. The origin, historical initiatives of ethical regulation of research practice, and the development of major ethical codes and frameworks are briefly described.

Uvod

V primerjavi z raziskavami v medicini ali s poklicnimi področji, kjer je v ospredju delo z ljudmi, so v družboslovnem raziskovanju precej manj poudarjene etične dimenzije ravnanja. Podoben vtis dobimo, če pogledamo programe za izobraževanje in usposabljanje raziskovalcev. V podiplomskih programih zasledimo, da so za raziskovalno delo najpomembnejši metodološki vidiki raziskovanja, medtem ko so etična vprašanja zelo ali povsem zapostavljena. Tudi kriteriji za ocenjevanje raziskovalnih projektov so naravnani predvsem na vsebinske in metodološke vidike in veliko manj na zagotavljanje etičnih standardov. Metodološki postopki so zelo pomembni, saj s tem, da zagotavljajo veljavnost in zanesljivost ugotovitev, tudi prispevajo k etičnosti raziskovalnega dela. Vendar etična vprašanja, povezana z vlogo in odnosom raziskovalca do udeležencev, ne bi smela ostati izven njegove pozornosti. Naloga raziskovalcev je razrešiti ključna etična vprašanja, ki veljajo za medicinske in družboslovne raziskave, npr. vprašanja dobrobiti in škode raziskave, zagotovitev anonimnosti udeležencev, zaupnosti podatkov, prostovoljnosti udeležbe in informiranega soglasja, s katerimi se ščitijo pravice udeležencev.

Silverman (2006: 315) opozarja na nevarnost, da se vloga raziskovalca z izključnim poudarjanjem raziskovalne metodologije skrči na tehnika, ki je povsem ločen od pomembnih vprašanj, kot so: zakaj raziskujemo neko problematiko; ali bodo ugotovitve prispevale k splošnemu dobremu; ali je glavni motiv raziskovanja zagotoviti si nadaljnje izobraževanje oz. znanstveno kariero; ali želimo pomagati ali vsaj zaščititi ljudi, ki jih raziskujemo; ali jih uporabljamo le kot sredstvo raziskave?

Raziskovalec vedno vstopa v tak ali drugačen odnos s tistimi, ki jih raziskuje. Zato se po-

*SIMONA TANCIG · DR. SCI · IZR · PROF.; ✉ PEDAGOŠKA FAKULTETA UL · KARDELJEVA PL · 16, 1000 LJUBLJANA; SIMONA.TANCIG@GUEST-ARNES.SI

membna etična vprašanja navezujejo na različne vidike tega odnosa in na odgovornost raziskovalca za zaščito interesov udeležencev. Kakšen odnos bodo raziskovalci vzpostavili, je v določeni meri odvisno od tega, kako pojmujejo udeležence in kakšno vlogo jim določijo v raziskovalnem procesu. Na to pa imajo ne nazadnje določen vpliv tudi vrsta raziskave in njena epistemološka izhodišča.

Etične dimenzije odnosa do udeleženi v raziskavah in epistemologija raziskovalnih pristopov

Različni izrazi, s katerimi označujemo ljudi, ki so vključeni v raziskavo in so vir podatkov, so le navidezno nepomembni. Običajno se uporabljajo izrazi *osebe (subjekti)*, *respondenti* in *udeleženci*. V resnici imajo ta poimenovanja pomembne implikacije za etiko raziskovanja (Oliver, 2008: 4). Vloga posameznikov, vključenih v raziskavo, in odnos raziskovalcev do njih sta odvisna od tega, kako jih pojmujejo oz. poimenujejo.

V kvantitativnih raziskavah, ki temeljijo na pozitivistični epistemologiji, je bila zelo pogosta uporaba izraza *oseba* ali celo *poskusna oseba*. To je bilo pogojeno tudi z logiko kvantitativnega raziskovanja, ki izhaja iz pozitivistične epistemologije, za katero je značilno, da gleda na resničnost kot na nekaj objektivnega, »tam zunaj«. V tem primeru pridemo do spoznanja z zbiranjem dejstev o svetu, s sistematičnim in objektivnim opazovanjem po vzoru naravoslovnih ved. Raziskovanje poteka z eksperimentalno metodo, s testiranjem hipotez v nadzorovanih pogojih in z variranjem spremenljivk. Tovrstne tako imenovane *nomotetične raziskave* so usmerjene v iskanje splošnih zakonov. Metaforično rečeno se te raziskave izvajajo »na ljudeh« in ne »skupaj z njimi«. Njihova vloga je bolj ali manj pasivna brez vplivanja in soodločanja v raziskovalnem procesu, ki je pretežno enosmeren, in poteka le od raziskovalca k udeležencem, ki so predvsem v funkciji zagotavljanja podatkov. Tak status je bil v preteklosti prevladujoč v vrsti družboslovnih raziskav, tudi v psihologiji.

Oliver (2008: 5) opozarja, da tako pojmovanje ljudi, udeleženi v raziskavah, predstavlja določeno nevarnost, da jih raziskovalec depersonalizira in jih reducira na povsem podrejeno vlogo v raziskovalnem procesu. S tem pa se tudi poveča nevarnost uporabe etično spornih raziskovalnih postopkov. Zato je pomembno, da so v pozitivističnih raziskavah raziskovalci še posebej pozorni na zagotavljanje spoštovanja, zaščito dostojanstva in integritete udeleženi v raziskovanju. Kljub razlikam v vlogah v raziskovalnem procesu naj bi raziskovalci skušali namesto hierarhičnega odnosa vzpostaviti odnos, ki temelji na enaki pomembnosti vseh, vključenih v raziskavo.

Drugi pogosti izraz je *respondent*, ki se je uveljavil predvsem v socioloških in komunikoloških raziskavah ter implicira večjo avtonomnost in svobodno voljo posameznika v odločitvi, da bo sprejel sodelovanje v raziskavi in odgovarjal na vprašanja. V takem primeru ima posameznik aktivnejšo vlogo v raziskavi in se po svoji presoji odloči za posredovanje naprošenih podatkov glede na okoliščine in glede na to, kako jih ocenjuje (Oliver, 2008).

V postmodernem času se je tudi kot politično korektnější izraz uveljavil *udeleženec*, ki je v strokovni literaturi in raziskovalnih nalogah v precejšnji meri nadomestil izraz *osebe* ali *vzorec oseb*. Izraz se je najprej uveljavil na področju kvalitativnih raziskav in implicira participacijo sodelujočih v raziskovalnem procesu. Med raziskovalcem in udeležencem poteka obojesmeren proces in tudi stiki med obema so tesnejši. V teh raziskavah udeleženci sodelujejo pri vseh tistih odločitvah v raziskovalnem procesu, ki so za njih pomembne. Z izrazom udeleženci poudarimo tudi njihov interes v raziskovalnem procesu, da žrtvujejo svoj čas in dovolijo, da vstopimo v njihov zasebni prostor.

Oliver (2008) opozarja, da gre za večjo demokratičnost odnosa med raziskovalcem in udeleženci kot v primeru *respondenta*. Na splošno je v kvalitativnih raziskavah vloga udeležencev veliko širša kot le zagotavljanje podatkov za raziskavo. Čeprav se izraz *udeleženec* ne uporablja le v interpretativnih raziskavah, je nesporno, da se v teh raziskavah tako na ravni položaja udeleženca kot tudi na odnosni ravni z raziskovalcem najbolj polno realizira njegova funkcija

participacije ali soudeležnosti. To je pogojeno predvsem z logiko raziskovanja, ki za razliko od kvantitativnih raziskav temelji na konstruktivističnih epistemologiji, ki pojmuje spoznanje kot človekovo konstrukcijo. Raziskave so usmerjene na posameznika in njegovo edinstveno subjektivno izkušnjo. V interpretativnih raziskavah je poudarek na individualnem prispevku udeležencev. Zato so te raziskave, za razliko od nomotetičnih, *idiografske*.

Etična vprašanja dvojne vloge praktik-raziskovalca

Poleg poklicnih raziskovalcev so pogosto v vlogi raziskovalca tudi praktiki, zlasti na področjih, kjer je v ospredju delo z ljudmi, npr. psihologi, učitelji, socialni pedagogi itd. Za postmoderno dobo je značilno precej razširjeno raziskovanje, ki je postalo pomemben sestavni del poklicne dejavnosti. To se zrcali tudi v sintagmi »raziskujejoči praktik«.

Dvojna vloga praktika-raziskovalca sproža različna etična vprašanja in dileme. Vsaka od vlog namreč ustvarja različne prioritete v različnih časih, ki lahko medsebojno interferirajo ali so celo v določeni meri konfliktne. Lahko se pojavi etična dilema v smislu *prima facies* dolžnosti. V takih primerih je potrebno pregledati obe vlogi in ugotoviti področja, ki sprožajo etična vprašanja. V vsakem primeru mora praktik-raziskovalec delovati v dobrobit udeležencev oz. klientov, ki se prav tako znajdejo v dvojni vlogi, kar dodatno zaplete položaj. Ansdell in Pavlicevic (2001) navajata, da je pozitivna stran dvojne vloge praktika-raziskovalca, da lahko njegove poklicne spretnosti in dobro poznavanje področja pomembno prispevajo h kvaliteti raziskovalnega procesa. Pri tem pa se mora praktik-raziskovalec zavedati, da je hkrati v vlogah opazovalca in udeleženca raziskovalnega procesa, na katerega sovpliva in prevzema polno odgovornost za odnos s klientom ter za kakovost tega procesa.

Tudi dvojna vloga klienta-udeleženca v raziskavi prinaša s seboj nekatera etična vprašanja in pomisleke (Andsel, Pavlicevic, 2001). Klient, ki je nagovorjen k sodelovanju, se lahko čuti prisiljenega k udeležbi v raziskavi glede na to, da je s praktikom-raziskovalcem že sicer v poklicnem odnosu nudenja pomoči. Lahko se zgodi, da se klient čuti izkoriščenega zaradi pozicije »moči«, ki jo ima praktik, in si ne upa odkloniti udeležbe v raziskavi. Morda tudi praktik implicitno izvaja pritisk na klienta, da sodeluje v raziskavi. Tako je lahko iz različnih razlogov kršeno pomembno načelo prostovoljnosti udeležbe. Tudi pri uveljavljanju pravice, da odstopi od raziskave, ima lahko klient težave, ker se morda boji, da bo to vplivalo npr. na terapevtski odnos.

Ne nazadnje je lahko tudi praktik v dilemi, če želi odstopiti od raziskave, a zaradi pritiska različnih okoliščin to težje uresniči. Pri praktiku se lahko pojavi tudi večje ali manjše nezadovoljstvo s klientom, ki želi odstopiti od raziskave, še posebej, če je bilo vanjo vložena že veliko časa in dela. Na poklicni odnos, npr. nudenje pomoči klientu, lahko vpliva tudi strah praktika-raziskovalca, ali bo klient sodeloval na ta način, da bo lahko zbral vse potrebno gradivo in končal raziskavo.

Že omemba le nekaterih možnih etičnih dilem kaže na vso kompleksnost tovrstnih raziskav, ki zahtevajo še posebno previdnost in tehten razmislek o etičnih dimenzijah.

Dobrobiti in škodljive posledice raziskave

Raziskovalci morajo predvideti nezaželene posledice raziskave in tudi njene dobrobiti. Pri tem se od njih pričakuje, da bodo upoštevali *princip neškodljivosti* in čimbolj zmanjšali negativne posledice ter z upoštevanjem *principa dobrobiti* delovali v korist posameznika ali skupine oz. družbe kot celote.

Za razliko od fizične škode, ki je v ospredju bioetike, se v družboslovnih vedah najbolj pogosto srečujemo s škodo v smislu stiske, neugodja, kršitvami pravic ipd. Naloga raziskovalcev je, da anticipirajo škodljive posledice in jih skušajo zmanjšati ali se jim izogniti. V nekaterih raziskavah, kot so etnometodološke in fenomenološke, je zelo težko vnaprej predvideti škodljive posledice. V primerih, ko vemo, da je raziskava usmerjena na področja, ki so pogosto poveza-

na z močnimi čustvi ali travmatičnimi doživetji, lahko predvidimo negativne posledice in tudi strategije za zmanjšanje tveganja nezaželenih posledic, npr. udeležencem raziskave ponudimo možnost, da odklonijo pogovor o določeni občutljivi temi ter se po premisleku odločijo, ali želijo nadaljevati z odgovarjanjem na vprašanja.

Kot dobrobit raziskovalci zelo pogosto navajajo prispevek k znanju, k sistemu spoznanj nekega področja, od katerega naj bi imele korist različne skupine ljudi, skupnosti ali celotna družba. Israel in Hersh (2006) opozarjata, da lahko cilji dobrobiti in neškodljivosti presegajo sposobnosti in zmožnosti raziskovalcev, npr. da bi pomembno prispevali k izboljšanju kakovosti življenja nekaterih skupin, kot so žrtve družinskega nasilja, uporabniki drog, osebe s posebnimi potrebami, marginalizirane skupine. Nekateri raziskovalci svoje delo utemeljujejo z dejstvom, da so odgovorni za aktiven odnos do družbenih problemov in njihovo reševanje. Pri tem je potrebna previdnost, saj ni vedno jasno, kako najbolje podpirati ranljive skupine ljudi. Izogibati bi se morali tudi pokroviteljskemu odnosu do njih.

Nekatere raziskave lahko zagotavljajo koristi, vendar ob določenem tveganju. Zato je potrebno pretehtati relativno velikost potencialne škode in koristi.

Koristi ali dobrobiti raziskave se ne kažejo nujno v obliki otipljivih rezultatov. Tako Oliver (2008) navaja, da lahko raziskava prispeva k neposredni dobrobiti na več načinov. S tem, da raziskovalci pokažejo resnično zanimanje za udeležence, jim dajo vedeti, da spoštujejo in cenijo njihove poglede, komentarje in mnenja, ki so pomembno gradivo raziskave. Tako se bodo udeleženci čutili pomembne in se bo povečala tudi njihova lastna vrednost. S tem povezana je tudi dobrobit, ko udeleženec v procesu raziskave, npr. intervjuja ali izpolnjevanju vprašalnikov, dobi priložnost za refleksijo in lahko preverja in razjasnjuje lastne misli ter tako prihaja do novih vpogledov.

Pri načrtovanju raziskovalnega projekta in ocenjevanju njegovih etičnih dimenzij je skoraj vedno vključena presoja, ki tehta relativno ravnotežje med potencialnimi koristmi in škodo. Deloma mora ocena koristi vključevati evalvacijo funkcionalnosti raziskave, z drugimi besedami, ali je raziskava načrtovana tako, da bo uresničila dobrobiti, ki jih napoveduje. Glede škode se ne ocenjuje samo njena raven, ki jo je potrebno pretehtati, ampak tudi velikost rizika, da se škoda pojavi. Tako se koristnost raziskave oceni glede na potencialno škodo oz. velikost rizika, da se pojavi. Pomembno je tudi, da si zamislimo strategije za upravljanje z rizikom – tako ga lahko zmanjšamo ali se mu izognemo.

Obstajajo različne vrste dobrobiti, ki jih lahko raziskava da. Potter (2006: 209) predlaga naslednji postopek, s katerim se načrtno lotimo ocene škode in dobrobiti raziskave. V seznam v *Tabeli 1* vnesemo dobrobiti raziskave, kot kažejo primeri. Poskusimo jih rangirati glede na njihov pomen v raziskavi. Tehtamo, katera dobrobit je najbolj in katera najmanj pomembna ter kako se razvrstijo ostale med njima. Ločeno jih poskusimo rangirati tudi z vidika udeležencev in pogledamo, kako se prioritete med obema razlikujejo.

Tabela 1. Rangiranje dobrobiti raziskave

Koristi	rang za raziskovalca	rang za udeleženca
raziskovanje kot resnično (pravo, intrinzično) dobro		
prispevek k sistemu spoznanj nekega področja		
razvojni teorii		
izboljšanje kakovosti življenja		
izboljševanje raziskovalcev (podiplomski študij)		
izboljšati ugled/podobo; promocija		
povečanje poslovnega uspeha		
osebni razvoj		
karierni napredovanje		
...		

Na podoben način skušamo za namen raziskave rangirati tudi različne vrste rizika in škode (gl. *Tabela 2*). Posebej jih rangiramo z vidika raziskovalca in z vidika udeležencev.

Tabela 2. Rangiranje tveganj in škodljivih učinkov raziskave

Tveganje	rang za raziskovalca	rang za udeležence
fizična travma/poškodba		
psihična škoda		
Stiska		
Užaljenost		
Prisila		
izdaja zaupanja		
neugodnost (neprijetnost)		
izguba časa		
izguba virov/sredstev		
neuspeh pri objavljanju		
...		

V nadaljevanju poskusimo pretehtati posamezno postavko v seznamu koristi, tako da ji pripišemo število točk med 0 in 10 (0 – pomeni irelevantno, nepomembno korist in 10 – visoko pomembno korist). Podobno naredimo tudi v seznamu škode, le da tokrat pripišemo odstotke za oceno rizika ali škode, ki bi lahko nastala pri raziskavi. Če ugotovimo, da sta določena škoda ali riziko visoko pomembna, poskusimo predvideti način, kako bi se jima lahko izognili ali ju minimizirali.

Pomemben temelj etike raziskovanja sta tudi *načeli anonimnosti* in *zaupnosti*. Obe načeli imata posebno mesto tudi v različnih poklicnih kodeksih. Obstaja več načinov, kako zagotoviti anonimnost, da ne izdamo identitete udeležencev. V raziskavah, v katerih so podatki o udeležencih agregirani, se poslužujemo numeričnih oznak in pazimo, da se uničijo vsi dokumenti, iz katerih bi bilo mogoče identificirati udeležence. To ni vedno enostavno, še posebej pri intervencijskih raziskavah, kjer primerjamo začetno in končno stanje udeležencev. Poseben primer predstavljajo udeleženci, ki ne želijo ostati anonimni.

Ko gre za študije primerov, uporabimo izmišljena imena in to tudi navedemo. Zaupnost v nasprotju z anonimnostjo pomeni, da pred javnim razkritjem posebej zaščitimo osebno in občutljivo gradivo ali podatke. Tudi zaupne podatke, ki nam jih udeleženec prostovoljno in nehote razkrije, kljub zaščiti anonimnosti ne navedemo v raziskovalnem poročilu, če niso predmet raziskave. Družboslovni raziskovalci so razvili celo vrsto metodoloških varnostnih ukrepov za zaščito principov anonimnosti in zaupnosti, ki se nanašajo na zbiranje, analiziranje in shranjevanje podatkov.

Protokol raziskave

S protokolom raziskave na transparenten in strnjen način predstavimo, kako bomo v posameznih fazah raziskave reševali pomembna etična vprašanja. Protokol je npr. lahko pripravljen v obliki odgovorov na vprašanja, ki jih postavi etična komisija. Protokol je jasen, nedvoumen opis načina izbire udeležencev v raziskavi, načina obravnave podatkov, ki smo jih zbrali od udeležencev skozi različne stopnje raziskave (od zbiranja do njihove analize in predstavitve v poročilu o ugotovitvah). Protokol je pogosto pripravljen kot ločen dokument k predlogu raziskave. Njegov sestavni del je tudi ocena rizika in strategije za njegovo zmanjšanje.

Sicer pa se morajo vsi člani raziskovalnega tima strinjati, da bodo ravnali v skladu s pro-

tokolom. Obstaja več področij, ki jih pokrivajo omenjeni protokoli – Potter (2006: 212) navaja naslednja:

- Imena/funkcije oseb v raziskovalnem timu, ki bodo zbirale in obdelovale osnovne (surove) podatke.
- Imenovanje kodeksov poklicne etike, ki so bili uporabljeni.
- Postopki za pridobivanje udeležencev.
- Postopki za pridobivanje poučenega (informiranega) soglasja sodelujočih in drugih vpletenih, kot npr. staršev in družinskih zdravnikov.
- Kakršnokoli plačilo ali drugo nadomestilo udeležencem.
- Podrobnosti o tipih podatkov in metodah zbiranja.
- Kakršnokoli načrtovano prikrivanje informacij.
- Shranjevanje in načini varovanja podatkov.
- Postopki zagotavljanja anonimnosti.
- Obseg in metode analize podatkov.
- Spraševanje udeležencev.
- Analiza tveganja, strategija izogibanja in upravljanja z rizikom nezaželenih posledic.
- Podrobnosti zavarovanja odgovornosti.

Informirano soglasje

Informirana in prostovoljna privolitev ali soglasje udeležencev za sodelovanje v raziskavi je eden od pomembnih temeljev etike raziskovanja. Razen v izjemnih primerih mora raziskovalec udeležencem zagotoviti vse pomembne informacije o raziskavi. Gre za zagotavljanje pravice do informiranosti, ki je pomembna za potencialne udeležence in njihove avtonomne odločitve za udeležbo v raziskavi.

V večini primerov raziskovalci podajo informacije o namenu, metodah, postopkih in trajanju, potencialnih tveganjih in dobrobitih raziskave, kot tudi kako bodo rezultati raziskave objavljeni.

V nekaterih primerih imajo raziskovalci težave, ker standardni pristopi k pridobivanju informirane privolitve pogosto od udeležencev zahtevajo visoko raven pismenosti in jezikovnih zmožnosti. Vendar je v vsakem primeru potrebno najti način, da se udeležence na razumljiv način seznanijo z raziskavo. Poenostavitve in prilagoditve informacij ne smejo popačiti ali izpustiti nobene pomembne informacije. Raziskovalci si v nekaterih primerih pomagajo z vključitvijo potencialnih udeležencev v sestavljanje informacijskega gradiva. Princip informirane privolitve se uporablja pri posameznem udeležencu in tudi, ko gre za socialne skupine ali organizacije. Tako npr. v informirano soglasje poleg učencev oz. staršev in učiteljev vključimo tudi vodstvo šole in morda še koga.

Posebne pozornosti so pri informirani privolitvi ranljive skupine oseb. To so lahko odrasle osebe, ki zaradi primanjkljajev v sposobnostih niso zmožne razumeti implikacije udeležbe v raziskavi ali pa so to otroci. V teh primerih pridobimo pisno privolitev od osebe, ki jih zastopa, ali od staršev. Med ranljive skupine ljudi sodijo tudi osebe s pomanjkljivo izobrazbo in tisti, katerih prvi jezik ni jezik večinske populacije. V teh primerih je potrebno ustrezno prilagoditi posredovanje informativnega gradiva oz. poskrbeti za prevajalce. Tudi brezposelne osebe, brezdomci, bolni in osebe s posebnimi potrebami so ranljive skupine oseb. Pri njih sta potrebna tudi posebna občutljivost in razmislek, če in kako jih povabiti k udeležbi v raziskavi, da jim ne povzročimo še večje stiske. Etična vprašanja se pojavljajo tudi v primeru zapornikov, oseb v domovih za starejše ali pri otrocih v šoli, ki se lahko zaradi pritiska socialnega okolja znotraj institucionalnih okvirov čutijo prisiljene v sodelovanje in nimajo nobene izbire glede participacije v raziskavi.

Nekateri raziskovalci predlagajo, naj ne bo privolitev za udeležbo omejena samo na začetek

raziskovalnega projekta, ampak naj bo dinamična, procesna ali postopna glede na potek in spremembe v raziskavi, status udeležencev ali družbeno-politične okoliščine (Israel, Hersh, 2006).

Vprašanja raziskovalne etike v primeru ranljivih oseb so zelo zapletena. Zato je v teh primerih pomembno, da skrbno pretehtamo vsa etična vprašanja in se posvetujemo z drugimi raziskovalci ali etičnimi komisijami in razrešimo vse dvome o etičnosti postopka informiranega soglasja.

Glede upoštevanja temeljnega etičnega načela informirane privolitve in pisnega soglasja nekateri raziskovalci družboslovnih raziskav opozarjajo na primere, ko so zaradi upoštevanja tega načela lahko ogroženi cilji raziskave. To velja predvsem za raziskave, kjer gre za prikrito opazovanje na javnih mestih. S podobno težavo se srečujejo tudi raziskovalci, ki v nekaterih primerih iz socialnih in logističnih razlogov težko aplicirajo obrazce privolitve, saj se s tem odnos, ki temelji na medsebojnem zaupanju, pretvori v formalnost in nezaupanje (Israel, Hersh, 2006). Lahko tudi, da so potencialni udeleženci pripravljene sodelovati, niso pa pripravljene dati pisnega soglasja. Pretirani formalizmi glede privolitve k sodelovanju lahko v nekaterih primerih celo onemogočajo nekatere terenske raziskave, npr. etnografske ali antropološke raziskave.

Drugo področje, ki pri raziskovalcih sproža pomembna etična vprašanja in dileme, se nanaša na še dopustno stopnjo namernega zavajanja ali zadrževanja informacij o raziskavi, še posebej v luči že omenjenih etično nedopustnih raziskav Milgrama (Milgram, 1977) in Zimbarda (Zimbardo, Maslach, Haney, 1999). Raziskovalci s področja psihologije pogosto trdijo, da je integriteta načrtovane raziskave ogrožena ali raziskovanje nekaterih področij onemogočeno, če udeleženci niso v določeni meri zavedeni oz. neinformirani. V takih primerih se za zmanjšanje negativnih posledic raziskave uporablja strategija, da se udeležencem po zaključku raziskave celovito predstavijo in razložijo njeni cilji in namen. Uporabna je tudi strategija, da se v načrtovanje raziskave vključijo predstavniki skupine, ki ji udeleženci raziskave pripadajo.

Obsežnost podrobnosti in kompleksnosti procesa informiranega soglasja je odvisna od narave raziskave. En ekstrem predstavljajo raziskave, ki zbirajo neosebne informacije o neidentificiranih posameznikih na področju, ki ni občutljivo, npr. raziskava, ki s pomočjo kamere v časovnih presledkih snema ljudi, ki gredo skozi vrata podzemne železnice, da bi ugotovili, zakaj prihaja do zastojev; drugi ekstrem pa je postopek pridobivanja informiranega soglasja, ki ima izjemno velik pomen, npr. klinični preizkusi novega zdravila za paciente s težko boleznijo.

Poučeno (informirano) soglasje Silverman (2006: 324) opredeli v naslednjih točkah:

- Dati informacijo o raziskavi, ki je relevantna za udeleženčev odločitev o sodelovanju.
- Zagotoviti, da udeleženec razume to informacijo (npr. preskrbeti informativni dokument v jeziku udeleženca).
- Zagotoviti prostovoljno udeležbo (npr. z zahtevo pisnega soglasja).
- Pridobiti soglasje zastopnika (npr. staršev), kadar udeleženci niso kompetentni dati soglasje (npr. otroci, mladostniki in odrasli s posebnimi potrebami).

Običajno se pri pridobivanju soglasja uporabljata *lista informacij* o raziskavi in *obrazec soglasja*, ki ga podpiše udeleženec. Dokument o informacijah mora podati dovolj informacij o raziskavi in zbiranju podatkov, tako da se potencialni udeleženci na njihovi osnovi lahko suvereno odločijo za sodelovanje.

Postavke za poučeno (informirano) soglasje, ki naj jih vsebuje dober informacijski dokument po COREC-u (Central Office of Research Ethics Committees), so naslednje (Potter, 2006: 213):

1. Razlaga naslova projekta.
2. Razlaga vabila za sodelovanje v raziskavi.
3. Izhodišča, cilji in trajanje raziskave.
4. Razlogi, zakaj je bila oseba povabljena k sodelovanju.
5. Kakšen prispevek se pričakuje od nje.

6. Možna tveganja ali neugodnosti zaradi sodelovanja.
7. Možne dobrobiti (koristi) sodelovanja.
8. Kaj sledi po koncu raziskave.
9. Na kakšen način se sporočijo morebitne pritožbe ali komentarji, vključno z drugim naslovnikom, ki ni raziskovalec.
10. Zaupnost podatkov.
11. Kakršnokoli plačilo ali drugo nadomestilo za udeležbo.
12. Kaj se bo zgodilo z rezultati raziskave.
13. Kdo organizira in financira raziskavo.
14. Možnost odstopa od raziskave in zagotovilo uničenja podatkov.

Pri vsaki posamezni raziskavi se odločimo, katere postavke so zanj najbolj relevantne. Sicer pa si pri sestavljanju informacijskega dokumenta lahko pomagamo z odgovori na vprašanja, ki bi jih lahko postavil potencialni udeleženec raziskave:

- Zakaj menite, da sem primeren za sodelovanje v raziskavi?
- Kako ste izvedeli moje ime ali ugotovili, da sem primeren za raziskavo?
- Zakaj je raziskava pomembna?
- Kako bo raziskava izvedena?
- Kaj obsega raziskava?
- Ali mi bo raziskava koristila?
- Ali so možna tveganja ali nevarnosti?
- Ali bodo zaradi raziskave drugi ljudje lahko izvedeli podrobnosti o meni?
- Kaj, če se premislim, in ne želim biti udeležen?
- Ali lahko dobim povzetek rezultatov raziskave?

Etični okviri in kodeksi na področju raziskovanja

Zaradi številnih etično vprašljivih praks v raziskovanju – najbolj nedopustnih v nacistični Nemčiji – so se po letu 1945 pojavila številna prizadevanja za oblikovanje etičnih okvirov za etično ravnanje pri raziskavah na ljudeh. Kot najbolj vidni poskusi urejanja etičnih vidikov raziskovanja se navajajo: Nürnberški kodeks iz leta 1947, leta 1964 je nastala Helsinška deklaracija Svetovnega medicinskega združenja, Belmontsko poročilo je leta 1979 izdala ameriška Komisija za zaščito udeležencev v biomedicinskih in vedenjskih raziskavah, v letu 1982 je bil izdan kodeks Mednarodna etična načela za biomedicinske raziskave, ki ga je pripravil Svet za mednarodno organizacijo medicinskih znanosti CIOMS (Concil for International Organizations of Medical Sciences) ter ga revidiral leta 1993 in 2002, UNESCO pa je leta 1997 izdal Splošno deklaracijo o človekovem genomu in človekovih pravicah.

Po nürenberškem procesu se je pozornost javnosti usmerila tudi v raziskave, v katerih so udeleženi ljudje. Zaradi izgube zaupanja v zdravnike in raziskovalce na račun izjemno nehumanih eksperimentov, ki so potekali v času vojne, je ob nürenberškem procesu nastal Nürnberški kodeks, v katerem je bilo še zlasti poudarjeno prostovoljno in informirano soglasje. Iz Nürnberškega kodeksa je kasneje izšla Helsinška deklaracija, ki daje številne smernice, ki določajo, da mora raziskovanje ustrezati znanstvenim principom, da ga mora izvajati za to usposobljeni strokovnjak in da morajo raziskovalne postopke verificirati neodvisne komisije.

Zaradi težav pri upoštevanju Nürnberškega kodeksa in Helsinške deklaracije ter odkritja vrste etično zelo vprašljivih raziskav v šestdesetih in sedemdesetih letih tudi v družboslovnih raziskavah v Evropi in ZDA (raziskave Milgrama in Zimbarda) je bilo izdano Belmontsko poročilo. V njem avtorji opozarjajo na neustreznost veljavnih kodeksov v kompleksnih situacijah in na potrebo po širših etičnih principih, ki naj bodo osnova za bolj specifična pravila. Belmontsko poročilo navaja tri širše principe: spoštovanje udeležencev, dobrobit in pravičnost, ki so bili pomembna podlaga za razvoj kasnejših etičnih okvirov in kodeksov na področju raziskovanja.

Kodeks, ki ga je izdal CIOMS, se za razliko od ostalih treh omenjenih kodeksov oz. deklaracij ukvarja z uporabo univerzalnih etičnih principov v raznolikem in večkulturnem svetu ter poudarja, da raziskovanje ne bi smelo prekršiti nobenega univerzalnega standarda. Poseben pomen omenjenega kodeksa je tudi v tem, da še posebej izpostavlja problematiko avtonomije in zaščite odvisnih in ranljivih oseb ter tudi upoštevanje različnih kulturnih značilnosti in vrednot (CIOMS v Israel, Hay, 2008).

Danes obstajajo v evropskem raziskovalnem prostoru različni nacionalni in mednarodni dogovori, ki se lotevajo zagotavljanja okvirov za etično ravnanje pri raziskavah z ljudmi. Različni temelji in zgodovinska ozadja so imeli za posledico raznolikost regulative in organizacijskih oblik ter metod delovanja na področju raziskav (Institute of Science and Ethics v Israel, Hay, 2008). Med njimi je precej takih, ki urejajo področje medicinskih raziskav in kliničnih preizkusov ter so manj primerni za kvalitativne raziskave. Zato so bili sestavljeni tudi etični kodeksi za družboslovne raziskave. Ne glede na to pa so na splošno ključni etični principi in kodeksi dobro usklajeni v temeljnih področjih, ki zahtevajo etični razmislek, in v tem, kaj je na teh področjih dobra praksa (npr. spoštovanje udeležencev, dobrobit, prostovoljna udeležba, informirano soglasje ipd.).

Z napredovanjem evropske integracije je Evropska komisija zagovarjala večjo konsistentnost v pristopih k etiki v raziskovanju. Primer tovrstnega delovanja je Konferenca o komisijah za etiko v raziskovanju leta 2005 v Bruslju. Eden od rezultatov te konference je bila Deklaracija EUREC za ustanovitev Evropske mreže komisij za etiko v raziskovanju (EUREC). Cilj te mreže je omogočiti boljšo izmenjavo znanja, izvajanje raziskovanja v skladu z etiko, razširjanje izobraževalnih gradiv o etiki med člani mreže in sodelovanje v razpravah o lokalnih implementacijah direktiv Evropske komisije.

Za družboslovne raziskovalce spada projekt RESPECT (Principles for Ethical Socio-Economic Research) med najzanimivejše. Ta nadnacionalni projekt je izvedel Inštitut za študije zaposlovanja v okviru prednostne pobude Tehnologije informacijske družbe Evropske komisije. Cilj projekta RESPECT je sestaviti nabor etičnih in poklicnih navodil, ki bodo služila kot kodeks za socio-ekonomsko raziskovanje v Evropi. Kodeks naj bi bolj nudil pomoč pri reševanju etičnih dilem kot pa imel vlogo predpisovanja. Ta navodila, ki naj bi združila vsebine obstoječih kodeksov s trenutnimi pravnimi zahtevami Evropske zveze, so osnovana na treh principih: vzdrževanje znanstvenih standardov; skladnost z zakoni; izogibanje družbeni in osebni škodi (Institute for Employment Studies, 2004 v Israel, Hay, 2008).

Avtorji kodeksa v projektu RESPECT opominjajo raziskovalce, da je razreševanje etičnih dilem njihova osebna odgovornost; da navodila nudijo le osnovo za odločanje; da naj raziskovalci kot redni in rutinski del svoje raziskovalne prakse preiskujejo svojo »etično vest«.

Inštitut za študije zaposlovanja je leta 2004 zapisal, da kodeks RESPECT ni namenjen zamenjavi obstoječih ali nastajajočih poklicnih etičnih pravil, ampak naj služi kot vir za morebitno izboljšanje obstoječih pravil ali kot pripomoček organizacijam, ki razvijajo nova pravila. Mogoče najbolj zanimiva pa je namera, naj ta ključna pravila podpirajo razvoj skupnega mednarodnega raziskovalnega prostora s »transparentnimi in univerzalno sprejetimi« standardi. Ali bodo pravila RESPECT dosegla ta cilj, bo pokazala prihodnost.

Sicer pa je slabo zamišljena raziskava že sama po sebi etično vprašljiva. Zato je ocenjevanje racionalnosti in funkcionalnosti raziskovalnega pristopa in njegovih verjetnih prispevkov k teoriji ali praksi področja ključni del etičnega pregleda raziskave. Raziskava, ki ni dobro načrtovana, in za katero je majhna verjetnost, da bo dala verodostojne in relevantne rezultate, sproža etična vprašanja, npr. smotrne uporabe virov, raziskovalčevega časa in časa udeležencev. Zato je pomembno, da dobro premislimo o najboljšem možnem načrtu raziskave, ki bo omogočal, da bomo dobili ustrezne odgovore na postavljena raziskovalna vprašanja. Pri načrtovanju raziskave je tako dobro odgovoriti na vprašanja: za koga je raziskava pomembna, kakšne so njene koristi,

kakšen *vpliv* bodo imeli rezultati in na koga ipd.

V današnjem času postaja vedno bolj očitno, da se z razvojem znanosti, raziskovalnih pristopov in metodologije pojavljajo vedno nove etične dileme in potreba po nenehnem razvoju etike raziskovanja. □

Literatura

- Ansdell, G., Pavlicevic, M. (2001). *Beginning Research in the Arts Therapies: A Practical Guide*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Israel, M., Hay, I. (2008). *Research Ethics for Social Scientists: Between ethical conduct and regulatory compliance*. London: SAGE Publications.
- Israel, M., Hersh, (2006). *Research Ethics*. V N. Gilbert (ur.), *From Postgraduate to Social Scientist: A Guide to Key Skills* (str. 43-58). London: SAGE Publications.
- Milgram, S. (1997). Ethical Issues in the Study of Obedience. V S. Milgram, (ur.), *The Individual in a Social World* (str. 188-199). Reading, MA: Addison-Wesley
- Oliver, P. (2008). *The Student's Guide to Research Ethics*. Open University Press, Maidenhead.
- Potter, S. (Ed., 2006). *Doing Postgraduate Research*, 2nd Ed. London: SAGE Publications.
- Silverman, D. (2006). *Interpreting Qualitative Data*, 3rd Ed. London: SAGE Publications.
- Zimbardo, P.G., Maslach, C., Haney, C. (1999). *Reflections on the Stanford Prison Experiment: Genesis, Transformations, Consequences*. V T. Blass (ur.), *Obedience to Authority: Current Perspectives on the Milgram Paradigm* (str. 193-237). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

OPOMBA

DR.SIMONATANCIGJEIZREDNAPROFESORICAZARAZVOJNOPSIHOLOGIJONAPEDAGOŠKIFAKULTETIVLJUBLJANIPEF-RAZISKUJEPODROČJAKOGNITIVNE ZNANOSTI-UČENJA-POUČEVANJA-INKLUZIVNEGAIZOBRAŽEVANJA-KOLABORATIVNEGAUČENJA-UMETNOSTNETERAPIJE-SUPERVIZIJEITD-JEKOORDINATORICA DOKTORSKEGA ŠTUDIJA NA PEF-